

MİLLET OLMA BİLİNCİ VE FIKRALAR

İsa ÖZKAN*

Özet

Toplumların nelere güldükleri, hangi olay, durum, konu veya tipi hicvettikleri ortak bir algı ve düşüncenin paylaşılması ile mümkün olur. Millet, toplum ve birey olarak yaşanan hayatta karşılaşılan her türlü çarpıklıkların, olumlu veya olumsuz olayların, aklın süzgecinden geçirilerek tezat ve aykırılıkların ince bir alay, nükteli söz, yoğun bir anlatımın ifade edildiği fıkralar aynı zamanda millet olmanın temel birleşenlerinden biri olan dilin zekice işlenmiş verimlerini teşkil ederler. Millet bilincinin inşa sürecinde fıkralar önemli rol oynamaktadır. Halk vicdanında kabul görmeyen her türlü anlayış ve muamele fıkralarda alaya alınmakta yerilmektedir. Fıkralar anlık bir takım olayların yanı sıra tarihi süreç içinde komşu veya uzak milletler hakkındaki müşterek zihniyet ve davranışı yansıtan anlatımlar olarak bilinmektedir. Türk edebiyatının olduğu kadar diğer dünya milletlerinin edebiyatında da fıkralar sosyal, ekonomik ve siyasi eleştirinin en fazla yer aldığı dinamik bir tür olarak tür olarak dikkati çekmektedir. Bildirimizde bütün “Türk Dünyasında Ortak Şahsiyeti Temsil Yeteneği Kazanan Nasreddin Hoca Fıkraları” bu yönüyle değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mizah, Nasreddin Hoca, Millet, Bilinç

Giriş

Toplumların nelere güldükleri, hangi olay, durum, konu veya tipi hicvettikleri ortak bir algı ve düşüncenin paylaşılması ile mümkün olur. Millet, toplum ve birey olarak yaşanan hayatta karşılaşılan her türlü çarpıklıkların, olumlu veya olumsuz olayların, aklın süzgecinden geçirilerek tezat ve aykırılıkların ince bir alay, nükteli söz, yoğun bir

* Prof. Dr. Ankara/Türkiye, ozkanisa357@gmail.com ORCID: 0000-0003-1625-4745

DOI: 10.32704/9789751751683.2024.0296

anlatımın ifade edildiği fıkralar aynı zamanda millet olmanın temel birleşenlerinden biri olan dilin zekice işlenmiş verimlerini teşkil ederler. Millet bilincinin inşa sürecinde fıkralar önemli rol oynamaktadır. Halk vicdanında kabul görmeyen her türlü anlayış ve muamele fıkralarda alaya alınmakta, yerilmektedir. Fıkralar anlık bir takım olayların yanı sıra tarihi süreç içinde komşu veya uzak milletler hakkındaki müsterek zihniyet ve davranış mizah yoluyla yansıtan anlatımlar olarak bilinmektedir. Türk edebiyatının olduğu kadar diğer dünya milletlerinin edebiyatında da fıkralar sosyal, ekonomik ve siyasi eleştirinin en fazla yer aldığı dinamik bir tür olarak dikkati çekmektedir. Bildirimizde bütün “Türk Dünyasında Ortak Şahsiyeti Temsil Yeteneği Kazanan Nasreddin Hoca Fıkraları” bu yönüyle değerlendirilecektir.

Mizah, bir algılama süreci, gülme ise bir davranış tepkisidir. Gülme eylemi, insanlarda psikolojik ve fizyolojik rahatlama sağlamakta, stres, bunalım, endişe ve güçlüklerin sebep olduğu yoğunlaşan gerilim enerjisinin boşalmasını temin etmektedir. Mizahın kişilerin hayat kalitesini artırdığı, duygu durumunu ve kendisine güveni olumlu yönde etkilediği, hayatın güçlüklerine karşı mücadele azmini kamçıladiğı, çevresiyle uyumunu düzenlediği pek çok araştırma ile kanıtlanmıştır (Lefcourt, 1986; Güler-Güler, 2010: 234). Mizah ve sağlık konusunda son yıllarda pek çok çalışma yapılmıştır. Gülmenin, davranış olarak duygu, düşünce, hafıza ve merkezi sinir sisteminde fizyolojik bir cevap olarak ortaya çıktığı, vücudun işleyişini yönlendiren hormonların salgılarıyla bağışıklık sistemini harekete geçirerek insan organizmasının mikropalara ve hastalıklara karşı direncini artırdığı laboratuvar ortamlarında tespit edilmiştir. İnsan vücudundaki sinir ağı, iç salgı ve bağışıklık sistemlerini inceleyen alana “psikonöröiminoloji” denildiği belirtilmektedir (Rotton, 1992, 262-6; Güler-Güler, 2010: 73). Gülme bilimi anlamına gelen Yunanca *gelotology* sözünden yola çıkan araştırmacılar ileri tıbbî araştırmalar için gülmenin etkilerini insan vücudunun bütün organ ve işleyişinde inceleyerek “gelototherapy” alanında bir hayli mesafe kat etmişlerdir. Dolayısıyla gülme ve güldürmeyi başka bir deyişle mizahı, ana çatısının vazgeçilmez temeli olarak edebi türler içinde en etkili şekilde işleyen fıkralar, tarih boyunca birey, toplum ve milletlerin sağlığının ve neşesinin dinamik ve sürdürülebilir kaynağı olmuştur.

Fıkralarındaki mizah, başlangıçtan günümüze Türk kültür hayatının engin manzarasının tamamını kuşatır. Türk fıkralarında kişi ve olayın

kurgulanması, çelişki, gerilim ve mizahın kavranması, anlaşılması ve gülme ve rahatlama süreçleri Türkçeyle çevrenlenmiş bir yaşayış ve düşünde ortamında gerçekleşir. Hareket veya durum komiğinin sahnesindeki mizah teorisindeki üstünlük, *uygunsuzluk*(*zıtlık*) ve *rahatlama* süreçleri ancak dilin imkânlarıyla sağlanır. Bu bakımdan fıkralar dar anlamda insan ve topluma dair, gülünç ve çarpık durumları mizah aracılığıyla işleyerek yergiden hareketle olumlu olanı işaret ettiği ölçüde geniş manada millet hayatına dair aksaklık ve yanlışların düzeltilmesi mesajını da taşır.

Gülmek, mizah üretmek insanlık tarihi kadar eski ve evrenseldir. Fıkralarda dünyanın her yerindeki okuyucu ve dinleyici tarafından algılanıp mizaha konu olabilecek birey ve insan ilişkilerini yansıtan çarpıklık ve zıtlıklarla olduğu kadar, sadece yaratıldığı kültürel ortamda anlaşılıp değer kazanan millî unsurlar da bulunmaktadır. Her şeyden önce fıkralar, yaratıldığı dil ve kültür ortamının ürünüdür. Malzemesi o milletin diline ve kültürel kodlarına bağlıdır. Bu yüzden tarihi dönemlerdeki kimi sosyal hayata dair fıkraların başka dil ve kültürlerle anlaşılması mümkün olmayabilir. Mesela Nasreddin Hoca'nın vaaz ederken "Müminler!" demiş, "Sakin oğlunuza Eyüp adını takmayın, söylene söylene aşınır, ip olur üzüdür kopar(Gölpınarlı, 1996: 142)." şeklindeki fıkrası Türklerdeki ad verme geleneği ile

Türkçedeki ses hadiselerinden hece düşmesini bilmeyen bir yabancı için hiçbir anlam ifade etmeyebilir. Aşırı rüzgârlı havada toz şeker ile öğütülmüş ekmek veya bulgur kurusundan oluşan "talkan" yemek isterken ağzına göstermeden uçtuğunu gören Nasreddin Hoca'ya ne yediği sorulduğunda "böyle giderse rüzgâr yiyeceğim" der (Özkan, 1999: 146)¹. Türkistan Türklerine has bir yiyecek olan *talkam* bilmeyenler için fıkranın anlaşılmasını güç olabilir.

Fransız seyyah Antony Gallad ile XVII. yüzyılda bir kısım fıkraları Avrupa'ya taşıyan(Özkan, 1993: 272) Nasreddin Hoca'nın yine XVIII yüzyılda latifelerinin Latinceye çevrilmesiyle geniş bir yazılı kültür kesiminde tanındığı anlaşılmaktadır(Özkan, 1993: 272-305). Bir Türk

¹ Bu fıkranın Osmanlı dönemi yazmalarındaki şekli şöyledir. "Hoca rüzgârlı bir havada deveye binmiş hem gidermiş hem de şekerli bulgur unu yemeye çalışmış. Fakat ağzına atarken yel alıp götürürmüş. Rastladığı birisi: "Ne yiyorsun Hocam ?" demiş. Hoca: "Hava böyle giderse yel" demiş (Gölpınarlı, 1996: 71).

mizah tipi olarak onun fıkralarının, XIX. yüzyılda eski Osmanlı tebaası Balkan halklarından Bulgar, Yunan, Sırp, Hırvat Makedon, Romen ve Boşnak ve Arnavutlar arasında çok yayıldığı hatta Nasreddin Hoca'ya paralel *Hıtar Peter* ile Bulgaristan'da, *İtar Peyo* gibi Makedonya'da, gerçek hayatta yaşamamış sahte fıkra tiplerinin de yaratıldığına tanık oluyoruz. Sırp'larda², *Ero*, *Şiyak*, *Çose*, Romenlerin *Pecala*, Macarların *Kazcı Ludas Matyi*, *Yalancı Csoloka Peter* ile *Kurnaz Furfangos Peter*'in fıkraları birbirine karışmıştır (Özkan, 1997: 40-47).

İngiliz yazar ve gezgin George Borrow'un sözlü gelenekten derlediği Nasreddin Hoca Fıkralarını 1884 yılında *The Turkish Jester; Or The Pleasantries of Cogia Nasr Eddin Efendi* adıyla yayımlanmıştır. Bu çalışmada Nasreddin Hoca fıkralarının birçoğunda çeviriden kaynaklanan anlam kaymaları sebebiyle mizah kaybolmuştur. Türkçedeki "yellenme" eylemi Batı kültüründe aynı etkiyi yapması için "geğirme" olarak alınmış bilinmeyen kelimeler jereed (cirit) şeklinde tuhaf bir imla ile gösterilmiş; yer adlarından Sivrihisar ise "Castle of Siouri" şeklinde kaydedilmiştir (Güler-Güler, 2010: 233-234). Sözü geçen çalışmada yer alan "Hoca Berberde" fıkrasında onun başını traş eden acemi berber İranlı olarak gösterilmiştir. Usturanın her darbesinde bir yerini keserek kanatan ve pamuk yapıştıran berbere, Hoca: "dostum sen başımın yarısına pamuk ektin, bırak öbür yarısına da ben keten ekeyim" şeklinde itiraz eder. İranlı berber ile Hoca acaba hangi dilde konuşmuştur? İranlı berber ya Türkçe bilen biri olmalı ya da aralarında Farsça konuşmaları gerekmektedir. Oysa Nasreddin Hoca'nın vaazının daha güzel olması için Farsça bir kıta okumasını teklif edenlere ancak fiilleri Farsça olan Türkçe şiir söyler.³ Yine bir başka fıkrasında "Arapça «İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn» ne demek olduğunu soranlara Nasreddin Hoca, "anlamını bilmiyorum ama bu ayet düğünde dernekte

² Sırp yazar Stevan Sremats, Mehmet Tevfik'in derlemesinin E. Müllendorf tarafından yapılan Almanca tercümesi ile M. Maksimoviç tarafından yapılan Bulgarca tercümesinden yararlanarak 1894 yılında *Hikâyelerde Nasreddin Hoca'nın Lâtife ve Aptallıkları* adlı kitabını yayımlamıştır. (Aykut, 2012: 441-451).

³ Bir gün Hoca'ya, Farsça da bilsen derler, vaazın daha güzel olur. Hoca, bilirim der. Öyleyse derler, bir kıt'a oku bakalım. Hoca okur:
"Reftem be cây-ı serviler,
Gördüm dokuz kurt- âmedend.
Birkaçını yatırladım,
Birkaçı tarla mîdevend (Gölpınarlı, 1996: 136-137)."

okunmaz” şeklinde cevap verir(Gölpınarlı, 1996: 44). Bu iki fıkradaki örneklerden Nasreddin Hoca’nın dile hâkimiyet düzeyinin ortalamanın da altında, hatta zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu örneklerden çeviri fıkralarda millî kültür unsurları bilinmediği takdirde mütercimnin fıkraları yanlış tercüme ettiği veya sözlü gelenekte anlatıcının şahıs ve varlıkları kendince farklı isimlendirerek fıkraların yapısının bozduğu görülmektedir.

Tarihin akışı içinde yönetim şekli ne olursa olsun devletlerin sürekliliği ve bekası, halkın huzur ve refahı, gelişmiş ülkelerle her alanda yarışabilir kaliteli eğitim ve üretim, millî gelirin hakça paylaşımı adaletin sağlanmasıyla mümkün hale gelmektedir. Selçuklu Devleti ile Anadolu Beylikleri döneminde adalet dağıtan kurumlardaki rüşvet, yozlaşma ve çürümenin Nasreddin Hoca fıkralarında rastladığımız gölge kadılığı terimiyle eleştirilmiştir. Nasreddin Hoca’nın hukuki zeminin ortadan kalktığı durumlarda akıl ile normal şekilde çözülemeyen işleri şaşırtıcı ve hayatın olağan akışına zıt bir biçimde alaya alarak “gölge kadılığı”yla sonuca ulaştırması, milletin teşkilatlanmış biçimi olan devlet yönetimini bir bakıma meşruiyete çağırma eylemidir. Odun kıranak geçimini sağlayan adamın başında duran biri, oduncunun baltayı her vuruşunda “hık” dermiş. İş bitiren oduncu, ev sahibinden parasını alır. Hık diyen adam: “Siz odunları kırdınız ama ben de siz baltayı her vurduğunuzda “hık” dedim. Dolayısıyla benim de payımı vereceksiniz” şeklinde itirazda bulunur. Anlaşamazlar. Mahkemeye, kadiya giderler. O sıralarda “gölge kadılığı” yapan Nasreddin Hoca’nın huzuruna sevk edilirler. Nasreddin Hoca, odun kıran adamdan aldığı metal paraları çıkarıp “akçe tahtasında” bir bir sayar ve tekrar oduncuya verir. Hoca “Hık” diyen adama: işte paraların sesinin duydunuz, sizin “hık”ınızın karşılığı da bu sestir. Bu sesi alıp gidin(Gölpınarlı, 1996: 77)” der.

Cengiz’in Keyhatularından biri (bazı rivayetlerde Temür):

-Abbasoğulları halifelerinin her biri, el-Mustansır billâh, el-Mutasım billâh, el-Mütevekkil alâllah gibi lâkaplarla anılırdı. Ben onlardan olsaydım bana ne denirdi?

Hoca cevap vermiş:

-Neûzübillâh! (Gölpınarlı, 1996: 120) yani Allah göstermesin demek suretiyle Moğol istilasını sonucunda Anadolu’da, baskı, zulüm ve

yağmalamadan çok çekmiş ve bıkmış Türk halkının kolektif bilincindeki onlarla ilgili düşüncayı yansıtır.

Fıkralar yapısı gereği çağa, zamana ve ortama göre tip ve olayların adapte edilip uygunlaştırılabilme özelliğine sahiptir. Nitekim XIII. yüzyılda yaşamış Nasreddin Hoca tipimizin bir kısım fıkralarında Moğol yöneticilerin yerini XV. yüzyıldan itibaren Timur almıştır. Oysa Nasreddin Hoca, fıkralarında da belirtildiği üzere XIII. yüzyılda yaşamış olan Seyyid Mahmud Hayranî ile çağdaştır. Yıldırım Beyazıt ile Timur arasındaki Ankara Çubuk Ovası'nda gerçekleşen savaştan sonra Osmanlıların Timurlular Devletine yenilmesi, önceki Nasreddin Hoca Fıkralarındaki olumsuz tip olarak tasvir edilen şahıs kadrosundaki Cengizliler Devleti yöneticileri, Timur ile değiştirilmiştir. Mesela, Hoca bir gün bir topluluğa Temür aleyhinde atıp onun zulmünü anlatırken dinleyiciler arasındaki derviş kılığındaki bir adam “Efendi biraz ileri gittin, pek o kadar da zalim değil” diye itiraz eder. Nasreddin Hoca: “Sultanım hangi diyardansınız” deyince, Derviş “Maveraünnehir'den” şeklinde cevap verir. Hoca: “Mübarek adınız nedir”? Derviş: “Emir Timur” deyince; Hoca, “Gürgen'ı da var mı” sorar. Derviş: “Evet” deyince Hoca topluluğa dönüp:

- Ey cemaat buyurun er kişi niyetine cenaze namazına(Gölpınarlı, 1996: 120), der.

Fıkralar toplum ve millet hayatı için algı yaratmada önemli işleve sahiptirler. Savaş, yoksulluk, katliam ve adaletsizlik gibi halkın maşerî bilincinde yer etmiş hadiselerden hareketle kurgulanan fıkralarda gülmenin ortaya çıkması için toplum içinde kusur derecesinde görülen farklılıklar, uç noktada bir algının tezahürü şeklinde ifade edilir. Türk halkı vicdanında ve kolektif bilincinde söz konusu savaşlarda yaşanan trajik olayların müsebbibi olan tarihî şahsiyetleri, kendi değer ve inanç dairelerinin dışında birer olumsuz hatta çirkin tip algısıyla yerleştirmiştir. Savaşların her çağda siyasi sonuçlarının yanı sıra sosyal, ekonomik ve kültürel tepki ve dönüşümleri de olmuştur. Örnek olarak, Nasreddin Hoca'ya yine başka bir fıkrada göç veya savaş sebebiyle Anadolu'ya gelenleri yaşayış ve inanç bakımından Türk halkından farklı görüp, tahkir ederek halkın benimsemediği yabancılara âdeta putperestmiş gibi muamelede bulunur. Nasreddin Hoca, Timur'un adamlarından birine “Hangi mezheptensin diye sorar?” Adam: “Emir Timur'un mezhebindenim” şeklinde cevap verir. Bunu duyanlardan biri “Hocam, sor bakalım peygamberi kim imiş?” Hoca: “Niye sorayım? Mezhepte imamı Temür olunca, peygamberi de Cengiz'dir” der. Bu örnekte

Anadolu Selçuklular ve Beylikler döneminde halkın düşünce ve hissiyatına tercüman olan Nasreddin Hoca'nın işgalcileri inanç kategorisi bakımından da bir aşağılama ve dışlaması söz konusudur. Dolayısıyla fıkralar millet olmanın esasını teşkil eden millî kültürün şeref ve itibar sahnelerinin yanı sıra halk arasında sözlü tarihinde aktarılan dramatik olayların menfi mizah tipleri olarak yer almasına vesile olurlar.

Ortak şahsiyeti temsil yeteneği kazanmış ve bütün Türk dünyasında tanınan Nasreddin Hoca, farklı Türk boylarında millî kültürün teşekkülünde önemli roller üstlenen bir tip olarak karşımıza çıkar. Nasreddin Hoca'ya bağlı olarak üretilen ve İkinci Dünya Savaşında Nazileri alaya alan fıkralar, Türk soylu askerlerin mücadele azmini kuvvetlendirmek için Tatar, Karaçay ve diğer Türk lehçelerinde bastırılıp cephede dağıtılır. 1906 yılında Nisan ayında ilk sayısı Tiflis'te yayımlanan ve 1932 yılına kadar 748 sayı çıkarak Azerbaycan Türklerinin yenileşme tarihinde ve millî kültürünün inşasında bir dönüm noktası olan Molla Nasreddin dergisi⁴ fıkraları, mizahi, yazı, şiirler ve karikatürleriyle adeta bir okul görevi üstlenmiştir. Celil Mehmetkuluzade, önderliğinde neşredilen derginin Üzeyir Hacıbeyli, Feridun Köçerli, Molla Ali Ekber Sabir gibi pek çok yazarı, medrese-usul-i cedit okulları, Şii-Sünni ve eski-yeni çatışmalarını mizah yoluyla işlemiştir (Şerif, 1986: 347-349). Molla Nasreddin dergisi sosyal, siyasi, iktisadi ve eğitim alanındaki mizahi eleştirileriyle bir toplum düzeni tesise çalışmıştır. Molla Nasreddin Dergisinin idarehanesinde herkese dağıtıldığı için hemen suyu biten küçük ve üstelik su damlatan semaverden şikâyetlenen ancak çok sevdiği çayı bir bardak içebilen satirik şiirin ustası Ali Ekber Sabir:

“Mirze samavarından derda, hezar derda,

Bir istekanı indi, bir istekanı ferda”

“Molla semaverinden dertliyim, bin defa dertliyim

Bir bardağı şimdi, bir bardağını yarın” şeklindeki serzenişine;

Celil Mehmetkuluzade, su damlatan semaveri tamir ettirmez ve “Biz, her işimizi düzgün yapsaydık adımız Molla Nasreddin olmazdı.” diye cevap verir (Zamanov, 1962: 197).

⁴ Molla Nasreddin dergisinin 340'ı Tiflis'te, 8'i Tebriz'de 400 sayısı da Bakü'de çıkmıştır (Şerif, 1986).

Sonuç olarak Türk fıkraları insan ve toplum ilişkilerinde gülünç durumları, hoşla gitmeyen çarpıklıkları, ve zıtlıkları mizah yoluyla dile getirmek ve eleştirmek suretiyle kültürel kimliğimizin hudutlarını belirler. Bu kimlik, kolektif değer ve kıymet hükümlerinin toplamıdır. Bireye, karşılaşılan güçlülere mensubu olduğu millet ve toplumla birlikte katlanma, sorunları çözme iradesi ile başarı, mutlulukları paylaşma imkânı sağlar.

Kaynakça

Aykut, Kseniya, (2012), “Sırp Stevan Sremats ve Nasreddin Hoca/ Serbian Writer Stevan Sremac and Nasreddin Hodja”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XII/2 (Kış 2012), s. 441-451

Güler, Çağatay-Güler, Bilge Ufuk, (2010), *Mizah, Gülme ve Gülme Bilimi*, Ankara: Yazıt Yayınları.

Gölpınarlı, Abdülbaki, (1996), *Nasreddin Hoca*, 2.basım, İstanbul: 1996, İnkılâp Kitabı.

Lefcourt, H. (1986), *Humor and Life Stress*, New York: Springer Verlag.

Rotton J., (1992), “Trait humor and longvity: do comics have the last laugh?” *Health Psychol*, 11(4)262-6.

Özkan, İsa, (1993), “Türkçe–Latince Bir Nasreddin Hoca Mecmuası”, *Türk Kültürü Araştırmaları, Şükrü Elçin İçin*, Sayı:XXIX, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 272-305.

_____, (1997), “Türk ve Balkan Memleketlerinde Nasreddin Hoca”, *Nasreddin Hoca Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 40-43.

_____, (1999), *Türkmen ve Türkiye Türkçesiyle Nasreddin Hoca Fıkraları, Ependi*, Ankara: Tika Yayınları.

Şerif, Aziz (1986), “*Molla Nasreddin*” *Nece Yarandı*, Bakı: Azərneşr.

Zamanov, Abbas (1962), *Müasirleri Sabir Haggında*, Bakı: Uşag ve Gencler Edebiyatı Neşriyatı.